

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՀԷ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Պ. գ. ք., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՄԻ ՎԱՄԱՅՆՔԻ ՔՍԱՆՅԻՆԳԱՍԵԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ լոյս է ընծայուել «Սիրիայի հայ համայնքի պատմությունը (1946–1970 թթ.)» արժեքալուր մենագրությունը: Հեղինակը՝ նույն ինստիտուտի Սփիւռքի եւ հայ գաղթավայրերի պատմության բաժնի գիտաշխատող, Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանի եւ Սեւանի Վազգէնեան դպրանոցի դասախօս, պ. գ. թ. Անի Ֆիշենկճեանն արխիւային վաւերագրերի, տարեգրքերի, տեղեկագրերի, պարբերականների համակողմանի գիտարկմամբ ստեղծել է իր քննական շարադրանքը: Տեղին է նկատել, որ յատկապէս արխիւային շատ արժեքալուր նիւթեր ներկայ մենագրության միջոցով գիտական շրջանառութեան մէջ են դրոււմ առաջին անգամ, իսկ լայնօրէն օգտագործուած են գրականութեան, եւ պարբերական մամուլի շարքում մեծ թիւ են կազմում արաբերէն աղբիւրները, որոնք, այլ օտարալեզու (օր.՝ անգլերէն) գործերի թարգմանութիւնների հետ մէկտեղ, մեծապէս բարձրացնում են մենագրութեան արժեքը:

Աշխատանքում առաւել կենտրոնանալով վերնագրում նշուած տարեթուերի՝ 1946–1970 թթ. իրադարձութիւնների վրայ, Անի Ֆիշենկճեանը, բնականաբար, չէր կարող չանդրադառնալ Սիրիայի եւ սիրիահայության պատմութեան՝ նշեալ շրջանին նախորդող եւ պատճառահետեւանքային խորին կապեր ունեցող ժամանակաշրջանին եւս: Արդարեւ, իր ստուարածաւալ ներածականում եւ աշխատանքի առաջին գլխում հեղինակը ներկայացնում է սիրիահայ համայնքի ձեւաւորման

եւ զարգացման ընդհանուր պատկերը՝ այն ժամանակագրորէն հասցնելով մինչեւ քննութեան առարկայ տարիներին սկիզբը՝ 1946 թ.։ Նախորդող շրջանը բաժանուում է մի քանի պատմափուլի, որոնցից խոշորագոյնն է շուրջ 400-ամեայ օսմանեան տիրապետութիւնը, որ աւարտուեց Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտութեամբ, երբ Ազգերի Լիգան Սիրիայի կառավարման յանձնագիրը (մանդատ) 1922 թ. յուլիսի 24-ին փոխանցեց Ֆրանսիայի իշխանութիւններին։ Պատմութեան յաջորդ եւ հերթական ժամանակաշրջանը «Ֆրանսիական յանձնագրի» շրջանն է (1922–1946 թթ.), որն աւարտուեց Սիրիայի ազգային-ազատագրական շարժման լիակատար յաղթանակով, երկրից օտարերկրեայ (Ֆրանսիական) բանակի հեռացումով եւ լիարժէք անկախութեան հաստատմամբ։

Ինչպէս Թուրքական, այնպէս եւ Ֆրանսիական տիրապետութեան ժամանակաշրջաններում աշխարհում եւ, մասնաւորապէս, Լեւանտում ու Սիրիայում տեղի են ունեցել պատմական մի շարք խոշոր իրադարձութիւններ։ Փաստենք, որ Անի Ֆիշենկճեանը, որի խնդիրն էր ներկայացնել Սիրիայի հայ համայնքի պատմութիւնը, իրաւացիօրէն չի շրջանցել միջազգային հողի վրայ տեղի ունեցած վերոնշեալ կարեւորագոյն զարգացումները։ Աւելին, հեղինակը հայութեան շրջանում տեղի ունեցող մի շարք պատմական գործընթացներ (օր.՝ Օսմանեան կայսրութեան հայահալած քաղաքականութիւն 1876 եւ 1894–1896 (համիդեան կոտորածներ), 1909 (հայկական ջարդեր Կիլիկիայում), 1915 (Մեծ եղեռն), հայութեան տարագրութիւնը Սիրիա, 1921 թ. Ֆրանս-Թուրքական դաւադիր պայմանագիր (Կիլիկիայի յանձնումը Թուրքիային եւ հայութեան նոր ալիքի յայտնուելը Մերձաւոր Արեւելքում, այդ թւում՝ Սիրիա), 1939 թ. Սիրիայի անդամահատման մասին Ֆրանս-Թուրքական նոր պայմանագրով Ալեքսանդրեթի սանջակի յանձնումը Թուրքիային եւ տեղի հայութեան նոր գաղթը դէպի Սիրիայի այլեւայլ գաւառներ, Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրէին եւ բուն պատերազմի ընթացքում հայութեան առջեւ ծառացած մարտահրաւէրներ եւ այլն) ներկայացնում է ոչ թէ տեղայնացուած՝ նեղ հարթութեան մէջ, այլ աշխարհաքաղաքական եւ Սիրիայի ներսում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական գործընթացների քննարկման լայն համապատկերում։ Արդիւնքում՝ գիրքը պատկերացում է տալիս ոչ միայն սոսկ Սիրիայի հայ համայնքի, այլեւ տուեալ շրջափուլերի Սիրիայի պատմութեան հետաքրքրական եւ առանցքային կողմերի մասին։ Սա մենք համարում ենք օրինաշափ, քանի որ հէնց միջազգային

եւ ներսիրիական իրողութիւններից է կախուած եղել տեղի հայութեան ճակատագիրը:

Անի Ֆիշենկճեանը Սիրիայի՝ Ֆրանսիական յանձնագրի պատմափուլի քննութեան ընթացքում ամենայն խնամքով ներկայացնում է Արեւմտեան ինչպէս եւ Կիլիկեան Հայաստանից (1939 թ.՝ նաեւ Ալեքսանդրեթի սանջակից) տեղահանուած հայութեան հաստատման գործընթացը Սիրիայում: Աղիւսակներով եւ թուային սանդղակներով տեղեկութիւններ են տրուում հայութեան տեղաբաշխման (ըստ երկրի առանձին մարզերի), Սիրիայի տարածքային թեմերի վերակազմաւորման մասին: Չեն շրջանցում առկայ խնդիրները, սիրիական օրէնսդրական դաշտի ազդեցութիւնները եւ առնչութիւնները հայ համայնքային կեանքին, կաթողիկէ եւ աւետարանական հայոց յարաբերութիւնները, սիրիահայութեան համայնքային կեանքի ստուերոտ կողմերը: Այս գլխի յատուկ ենթաբաժնում տեղ են գտել Երկրորդ աշխարհամարտով պայմանաւորուած միջազգային իրադարձութիւնները եւ դրանց ազդեցութիւնը Սիրիայի վրայ: Ներկայացուած են պատերազմի ընթացքում գաղութի յարաբերութիւնները Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի հետ, սիրիահայերի մասնակցութիւնը հրասպալների՝ «Սասունցի Դաւիթ» շարասեան ստեղծման գործում եւ այլ յիշարժան դրուագներ:

Ժամանակագրական մի փոքր շեղումով, բայց բովանդակային իմաստով ընդհանրացնելով՝ հեղինակն այս գլխում ներկայացնում է նաեւ գաղութահայութեան ներդրումը Սիրիայի ազգային բանակի կազմաւորման եւ զարգացման գործում, որ տեղի ունեցաւ Երկրորդ համաշխարհայինից անմիջապէս յետոյ՝ երկրի անկախացմանը զուգահեռ: Ինչպէս այստեղ, այնպէս եւ արաբական հանրապետութեան անկախացման համար տարուող պայքարի ընթացքի մասին խօսելիս Անի Ֆիշենկճեանը մշտապէս շեշտում է, որ գաղութի հայութիւնն էական դեր է խաղացել Սիրիայի պետականութեան ստեղծման եւ կայացման ասպարէզում, անփոխարինելի նպաստ բերել երկրի բանակի, տնտեսութեան գրեթէ բոլոր ճիւղերի, առողջապահութեան, ճարտարագիտութեան, օդագնացութեան եւ բազմաթիւ այլ ոլորտների զարգացմանն ու կայացմանը: Այս իրողութիւնն առաւել ակնյայտ է դառնում սիրիահայութեան հայրենադարձման օրերին, երբ գիտութեան ու մշակույթի շատ ճիւղեր կաթուածահար եղան՝ զրկուելով բնագաւառի լաւագոյն ներկայացուցիչներից:

Յաղթահարելով միջազգային եւ ներսիրիական հողի վրայ առաջացած բազմաթիւ եւ բազմապիսի դժուարութիւններ՝ օսմանեան

բռնակալական լծից մազապուրծ հայութեան բեկորները քայլ առ քայլ կարողացան ձեւաւորել համայնք, կազմակերպել գաղութի կեանքը՝ կարճ ժամանակահատուածում դրական կերպով ընդունուելով նոր միջավայրում եւ դառնալով Սիրիայի նորաստեղծ պետութեան հիմնասիւններից մէկը: Ի հարկէ, այս դժուարին գործընթացն իրողութիւն դարձաւ նաեւ շնորհիւ ժամանակի հայ մեծանուն եւ առաջադէմ մտաւորականների ու գործիչների ներդրած ջանքերի, եւ անկարելի է չյիշել Վահան Նաւասարդեանի՝ Նիկոլ Աղբալեանին ուղղուած նամակի մէկ հատուածը, որը տեղ է գտել գրքում. «Մեր գլխաւոր մտահոգութիւնը պիտի լինի իւրաքանչիւր գաղութի հայութիւն իբրեւ համայնք, իբրեւ մէկ ուրոյն ազգային միաւոր խմբել եւ համաձայն ժամանակակից պետական իրաւունքի եւ ըմբռնումների օժտել նրան իր ներքին ազգային-կուլտուրական գործերը վարելու անհրաժեշտ իրաւունքներով» (էջ 52–53):

Գրքի յետագայ շարադրանքը վերաբերում է Սիրիայի անկախութիւնից յետոյ ընկած փուլին եւ տուեալ ժամանակագրական (1946–1970 թթ.) հենքի վրայ քննուում է հայկական համայնքի պատմութիւնը: Չնայած անկախութեան հռչակմանը եւ ապագան սեփական ուժերով տնօրինելու հնարաւորութեանը՝ Սիրիայի ազգաբնակչութիւնը յիշեալ շրջանում եւս ապրեց քաղաքական վայրիվերումների, իշխանափոխութիւնների (յեղաշրջումների), արտաքին (արեւմտեան) միջամտութիւնների, ռազմական բախումների (արաբ-իսրայէլական երկու պատերազմներ) խառնակ մի շրջան: Նախագահ Շ. Քուաթլիի՝ բարեբեր եռամեայ շրջանին յաջորդում են արեւմուտքի հրահրած՝ իրար հետեւից կրկնուող պետական յեղաշրջումները: Իշխանութեան եկած զինուորականների սահմանած «խաղի կանոններով» հայութեան հանդէպ կիրառուած պետական եւ այլ բնոյթի ճնշումները 1950-ականներին սիրիահայութեան համար ստեղծեցին համայնքային կեանքի զարգացման համար խիստ աննպաստ պայմաններ: Դրութիւնն առանձնապէս չփոխուեց նաեւ 1958–1961 թթ., երբ Սիրիան միացաւ Եգիպտոսին եւ ձեւաւորուեց Արաբական միացեալ հանրապետութիւնը: Նորաստեղծ հանրապետութիւնը գլխաւորող Կ. Ա. Նասէրը խորացրեց ճնշումները համայնքային կազմակերպութիւնների հանդէպ, հակապետական գործունէութեան մէջ մեղադրուեց համայնքի առանցքային կազմակերպութիւններից մէկը՝ ՀՅԴ կուսակցութեան տեղի կառույցը: Հայութեան ազգային-կրօնական եւ մնացեալ իրաւունքների զանգուածային ոտնահարման արդիւնքում աճեց հայութեան

արտագաղթը դէպի Լիբանան եւ այլ վայրեր: Կ. Ա. Նասէրի հակախորհրդային արշաւի շրջանում խիստ դժուարացաւ սիրիահայութեան կապը Հայրենիքի՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ: Թէեւ համաարաքական պետութեան գաղափարը շուտով ձախողուեց, այդուհանդերձ՝ երկիրն իրենց ձեռքը վերցրած սիրիական ազդեցիկ քաղաքական ուժի՝ «Բաաս» կուսակցութեան այս կամ այն թելի ներկայացուցիչները չկարողացան երկիրը տանել կայուն զարգացման ուղիով, իսկ 1967 թ. տեղի ունեցած արաբա-իսրայէլական վեցօրեայ պատերազմը եւ Սիրիայից Գոլանի բարձունքների անջատումն առաւել նուազեցրին տուեալ կուսակցութեան վարկանիշը: Արդիւնքում՝ 1970 թ. տեղի ունեցաւ նոր եւ անարիւն յեղաշրջում, որով իշխանութեան ղեկին յայտնուեց պաշտպանութեան նախարար Հաֆէզ ալ-Ասադը:

Անի Ֆիշենկճեանը քննուող ժամանակահատուածում առկայ վերոնշեալ միջազգային եւ ներքաղաքական համապատկերում մամնայն մանրամասնութեամբ ներկայացնում է սիրիահայ համայնքն իր բոլոր կողմերով: Առանձին ենթագլուխներ են կազմում հայ ազգային կուսակցութիւնների (ՀՅԴ, ՀԲԱԿ (ԲԱԿ), ՍԴՀԿ) եւ դրանց դուստր կամ կից կառույցների գործունէութիւնը, սիրիահայութեան հասարակական-տնտեսական կեանքը եւ արհեստագործութիւնը: Վերջին այս ենթագլխում հեղինակը ներկայացնում է սիրիահայութեան անփոխարինելի աւանդը երկրի արդիւնաբերութեան, երկրագործութեան, արհեստների բազմաթիւ ճիւղերի զարգացման գործում: «Հալէպի հայերու շնորհիւ քաղաք կներմուծւին այնպիսի արհեստներ, որոնք նախապէս գոյութիւն չունէին այնտեղ», իրաւացիօրէն փաստում է Անի Ֆիշենկճեանը (էջ 124): Սիրիահայերի հիմնադրած գործարանների եւ արհեստանոցների գործունէութեան աշխուժացմանը նպաստ է բերում Սիրիայի իշխանութիւնների սահմանած օրէնքը, որի համաձայն 1952-1954 թթ. արգելւում են արտասահմանից ներմուծուող բոլոր այն ապրանքները, որոնք հնարաւոր էր արտադրել երկրում: Հեղինակը տեղին է համարել մէջբերել Սիրիայի նախագահ Շուքրի Քուաթլի՝ 1957 թ. արտասանած հետեւեալ խօսքերը. «Մենք հայերին սիրում ենք այն բանի համար, որ նրանք մեր երկրում զարգացրին արհեստներն ու արդիւնաբերութիւնը՝ դրանով իսկ նպաստելով մեր տնտեսական վերելքին» (էջ 128):

Յաջորդիւ յատուկ ենթագլխում հեղինակն անդրադառնում է Սիրիա-Խորհրդային Միութիւն տնտեսական-արդիւնաբերական

յարաբերութիւններին, ինչպէս նաեւ Սիրիա-Խորհրդային Հայաստան մշակութային կապերի հաստատմանը: Արդէն 1944 թ. ստեղծուել էր Արտասահմանեան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերութիւնը (ԱՕԿՍ), 20 տարի անց՝ 1964 թ.՝ Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէն: Ստալինի մահուամբ սկզբնաւորուած Խրուշչովեան «ձնհալի» տարիներն առաւել նպաստեցին հայրենիք-սփիւռք կապերի խորացմանը: Հեղինակն այս բաժնում անդրադառնում է մի շարք փոխայցերի, մտաւորականների եւ ուսուցիչների համագործակցութեանը եւ այլն:

Աշխատանքի երրորդ գլուխն ամբողջովին նուիրուած է հայրենադարձութեանը: Սկզբնական ենթաբաժնում նկարագրուած է առաջին եւ մեծ հայրենադարձութիւնը, որը տեղի ունեցաւ 1946–1948 թթ.: Այստեղ հանգամանօրէն ներկայացւում են ինչպէս խորհրդային կողմի կատարած նախապատրաստական մեծածաւալ աշխատանքները, այնպէս եւ բուն հայրենադարձութեան գործընթացը: Այս գլխում հեղինակի շարադրանքը հիւսիսէլ է, տեղ-տեղ անգամ յուզական, ինչը լիովին ընդունելի է եւ բխում է թէ՛ արծարծուող նիւթի բովանդակութիւնից, թէ՛ հեղինակի սփիւռքահայ լինելու հանգամանքից (Անի Ֆիշենկճեանը Սիրիայից հայրենադարձուել է 2014 թ.): Ցաւօք, շուրջ երկու տարի տեւած հայրենադարձութեան գործընթացը շուտով ընդհատուելու էր 1948 թ. Իսրայէլ պետութեան ստեղծմամբ պայմանաւորուած արաբա-իսրայէլական առաջին պատերազմի (1948 թ.), 1950-ական թթ. Սիրիայում ստեղծուած խառնակ եւ անբարենպաստ իրավիճակի, հայութեան իրաւունքների սահմանափակման, 1958–1961 թթ. Արաբական միացեալ հանրապետութեան ստեղծմամբ պայմանաւորուած հալածանքների խորացման պատճառով մի կողմից, միւս կողմից՝ տնտեսական-քաղաքական բարդ դրութիւն էր տիրում նաեւ Խորհրդային Հայաստանում: Հայութեան հայրենադարձութեան նոր փուլն սկսուեց 1962 թ., որի մասին համապատասխան ենթագլխում հանգամանօրէն խօսում է հեղինակը: Դրա յաջորդ եւ վերջին ենթագլուխն անդրադառնում է հայրենադարձների՝ Հայրենիքին բերած նպաստին, ինչի շնորհիւ Խորհրդային Հայաստանում ծաղկում ապրեցին տնտեսութեան, մշակոյթի եւ հասարակական կեանքի այլեւալ ոլորտներ:

Բազմակողմանի քննութեան առնելով հայրենադարձութեան խնդիրը՝ Անի Ֆիշենկճեանը մատնանշում է այդ գործընթացի եւ դրական, եւ բացասական ազդեցութիւնները, որոնք իր վրայ կրեց սիրիահայ

համայնքը: Այս տեսանկյունից վերլուծութեան են ենթարկում համայնքի ազգային-քաղաքական կազմակերպութիւնների դիրքորոշումները, մասնաւորապէս ՀՅԴ բացասական կեցուածքը հայրենադարձութեան հարցում, ինչպէս նաեւ ներգաղթի տեղական յանձնախմբերի վերաբերմունքը կուսակցական եւ այլ կազմակերպութիւնների հանդէպ եւ այլն: Պակաս կարեւոր խնդիր չէ Սիրիայի արաբական իշխանութիւնների՝ այս պարագային հանդէս բերած դիրքորոշումը: Ի վերջոյ՝ երկրից դուրս էին գալիս հազարաւոր քաղաքացիներ, որ տասնամեակներ շարունակ իրենց գործունէութեամբ ծաղկեցրել էին Սիրիան. շատերը ծնուել էին հէնց այդ միջավայրում եւ երկրի լիարժէք քաղաքացի էին: Այս ամենով հանդերձ, ըստ հեղինակի բերած վկայութիւնների, Սիրիայի իշխանութիւններն ընդհանուր առմամբ ըմբռնումով են մօտենում հայրենադարձութեան ցանկութիւն յայտնած քաղաքացիների կեցուածքին. նրանք հասկանում էին, որ հայութեան այդ մեծ փափագը կապուած է ոչ այնքան Սիրիայում առկա պայմանների, որքան սեփական ցաւի եւ երազանքի՝ ցեղասպանուելով հայրենազրկուելու եւ վերջապէս Հայրենիքում վերստին կայք հաստատելու հնարաւորութեան հետ:

Վերոնշեալ համապատկերում չափազանց հետաքրքրական են հեղինակի այն տեղեկութիւնները, որոնք առնչում են Խորհրդային Հայաստան վերադառնալ ցանկացողների հանդէպ Սիրիայի իշխանութիւնների սահմանած պահանջներին՝ յատկապէս քաղաքացիութիւնից հրաժարուելու հանգամանքին ու տնտեսական հողի վրայ յարուցուած այլեւայլ դժուարութիւններին: Խորհրդային իշխանութիւնների՝ խոստացուածից անհամեմատ պակաս թուով հայրենադարձներ ընդունելու պատճառով անհամեմատ ծանր կացութիւն ստեղծուեց այն բոլոր սիրիահայերի համար, որ օտարելով սեփական անշարժ ու շարժական գոյքը պատրաստուում էին մեկնել Հայրենիք: Ցաւօք, նրանցից շատերն ստիպուած վարձու աշխատող դարձան, իսկ ոմանք գաղթեցին այլ երկրներ:

Աշխատանքի չորրորդ՝ վերջին գլխում հեղինակն ընդհանրացնում է սիրիահայութեան մշակութային կեանքը՝ համապատասխան ենթագլուխներում ըստ ոլորտների ներկայացնելով կրթական կեանքը (դպրոցները), գրական միջավայրը, մամուլը, բարեգործական եւ մարզամշակութային, հայրենակցական եւ յարանուանական մշակութային միութիւնները եւ այլն: Փաստենք, որ իւրաքանչիւր ենթաբաժնում հեղինակը բերում է աղբիւրներից քաղուած թուային տախտակներ, աղիւսակներ, ցանկեր,

որոնցով նոր լոյս է սփռում Սիրիայի հայ համայնքի տուեալ շրջանի մշակութային կեանքի մանրամասների վրայ: Գիրքը ներառում է որոշ հետաքրքրական լուսանկարներ:

Ամփոփելով փաստենք, որ Անի Ֆիշենկճեանի կատարած շնորհակալ աշխատանքն իր հաստատուն տեղն ունի Հայոց պատմութեանն առնչուող գործերի շարքում եւ ամբողջացնում է մի կարեւոր օղակի՝ սիրիահայութեան ոչ այնքան հեռւոր անցեալի՝ 1946-1970 թթ. դրուագները:

